

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (X)

DANGUS BALTŲ RELIGIJOJE IR MITOLOGIJOJE

Pranešimų santraukos

2017 m. balandžio 7 d.
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius

LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (X)

DANGUS BALTŲ RELIGIJOJE IR MITOLOGIJOJE

Pranešimų santraukos

2017 m. balandžio 7 d.
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, Vilnius

Sudarė:

Nijolė Laurinkienė
Vita Džekčioriūtė-Medeišienė
Šarūnė Valotkienė

Redagavo

Danutė Giliasevičienė

Maketavo

Gražina Kazlauskienė

Viršelyje

Verpstė iš Utenos kraštotyros muziejaus
Nuotraukos autoriai Asta Skujytė-Razmienė ir Vincas Razma

RIMANTAS BALSYS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Klaipėdos universitetas

KELIONĖS „PAS MALONINGUOSIUS DIEVUS“ BŪDAI XIII–XVI A. RAŠYTINIŲ ŠALTINIŲ DUOMENIMIS

Lietuviams ir prūsams priskiriamuose XIII–XVI a. rašytiniuose šaltiniuose gausu pavyzdžių apie mirusiųjų deginimo, tai yra jų kelionės „pas maloninguosius Dievus“, reziduojančius danguje, apeigas. Prūsų ir lietuvių gentys, kaip rodo kitų tautų religiniai vaizdiniai, čia nebuvo pirmeiviai. Jau indai tikėjo, kad Agni yra sielos vedlys į aną pasaulį. Graikai, pradėję deginti mirusiuosius, taip pat buvo įsitikinę, kad šitaip siela greičiau pasiekianti Hadą. Antikos pasaulyje siela kai kurių mąstytojų tiesiog tapatinama su ugnimi. Dar Demokrito (V a. pr. Kr.) pažymėta, kad siela esanti „tam tikra ugnis ir šiluma“. Pavyzdžių, rodančių sielos ir ugnies, sielos ir dūmų ryšį apstu ir baltams priskiriamuose rašytiniuose šaltiniuose, o refleksijų yra ir XIX–XX a. papročiuose, tikėjimuose, tautosakoje. Iki šiol menkai tirtas klausimas, ar deginamo mirusiojo siela kartu su dūmais visais atvejais pasiekia Dievų pasaulį.

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

NE TAU, MARTYNAI, MĖLYNAS DANGUS (SPALVINĖ DANGAUS RAIŠKA PAREMIJŲ POETIKOJE)

Lietuvių paremijose dangus suvokiamas dvejopai – kaip dangaus skliautas arba kaip Dievo buveinė, anapusinis pasaulis (t. y. kaip *rojaus*, *dausų* sinonimas). Dangaus skliauto spalvą nusakančių būdvardžių ir tradicinių palyginimų pasitaiko kalendorinėse patarlėse; ir tai suprantama, nes jos yra susiformavusios iš oro spėjimų, kuriems dangaus skliauto spalva buvo (tebėra?) labai aktuali. Kalendorinės patarlės užima kuklią vietą paremijų fondo paribyje, dar nebaigta tarptautinė diskusija, ar apskritai jas dera laikyti patarlėmis. Paradoksalu, tačiau kalendorinių patarlių rinkiniai leidžiami pora šimtmečių ir paremiologai mielai jas renkasi tyrimo objektu dėl vaizdingumo, poetiškumo, archajinio pasaulėvaizdžio reliktų.

Pranešime aptarsime tris dangaus skliauto spalvas: mėlyną, raudoną, juodą / pilką. Paseksime, kaip kalendorinė patarlė virsta tikrąja (įgauna metaforinį reikšmės perkėlimą ir pradeda vartoti įvairesniuose kontekstuose), o XXI a. – moderniąja paremija; apžvelgsime tokią raidą nulėmusius veiksnius. Dar įdomesnis kitas atvejis, kai iš universalaus ir labai seno, net į Bibliją patekusio oro spėjimo atsirado Vakarų Europoje išplitusi kalendorinė patarlė, ilgainiui virtusi tikrąja, o XX a. antroje pusėje kanoninės jos formos pagrindu buvo sukurtas agresyvus ir kategoriškas socialinis politinis šūkis, ne kartą mirgėjęs laikraščių antraštėse ir karikatūrose. Dar vienas,

tik lietuviams pažįstamas posakis nustebins formos išradingumu, lanksčiu to paties teksto (su minimaliais pakeitimais) pritaikymu skirtingoms oro sąlygoms apibūdinti – nakčiai, anpiukusiai, lietingai arba saulėtai diena. Pranešimo pabaigoje aptarsime spalvinės dangaus raiškos paremiškos funkcijas: garsinės teksto organizacijos, semantinę simbolinę, emocinio vertinimo.

RENATA JANČIAUSKIENĖ

Varnių regioninis parkas

PROFESORIAUS NORBERTO VĒLIAUS GIMTINĖS KRAŠTOVAIZDŽIO TURTAI

„Aš kilęs iš pačios Žemaitijos glūdumos, iš pačių gelmių, iš tų Žemaitijos aukštumų, kurios buvo atspara prieš kryžiuočius, kurios atlaikė visą tą kovų metų, ir kur tiek daug piliakalnių, tiek daug padavimų apie kiekvieną piliakalnį, ežerą, daubą, kur žmonės tiek daug mokėjo ir dabar dar moka pasakų bei dainų“, – rašė profesorius Norbertas Vėlius.

Gulbės kaimas, Bilonių piliakalnis, Aukštagirės kalnas, Medvėgalio archeologinis kompleksas, Poežeris, Paršežeris, Laukuva yra tos vietos, kurios supo Vėlių vaikystėje, paauglystėje, kai formavosi jo, kaip būsimo lietuvių etnografo ir religijotyryninko, meilė tautosakai. Pranešime detaliam pristatomos vietovės, supažindinama su jų istorija, padavimais, kartu pabrėžiant profesoriaus gimtųjų vietų kraštovaizdžio išskirtinumą. Pateikiama grafinė medžiaga yra sukaupta Varnių regioninio parko direkcijos.

VILIJA JANUŠAUSKIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas

DANGIŠKŲJŲ VAIZDINIŲ (PA)LIKIMAS ŠIUOLAIKINIŲ ŽMONIŲ SĄMONĖJE IR PASĄMONĖJE

Remiantis Carlo Gustavo Jungo sąmonės struktūrinio paveldo koncepcija (žmogiškasis, nacionalinis arba rasinis ir šeimos gelminiai lygmenys), tikėtina, jog kiekviename žmoguje slypi tam tikri visų žmonijos kultūros etapų palikimo vaizdiniai, galintys atsiskleisti įvairiose situacijose įvairiomis formomis. Taigi ir dangaus šviesulių sužadintų žmogiškųjų vaizdinių kilmės įminimo procesai gali vykti ne tik tiriant senuosius archeologinius artefaktus, rašytinius šaltinius, bet ir atidžiai skaitant įvairių laikų grožinės literatūros tekstus (rašytojo sąmonės raiška) ar bandant įminti eilinio žmogaus pa(si)sakymų šia tema sąmoninius rezonansus.

Siekiant atpažinti senovės baltų pasaulėjautos relikтус šiuolaikinių lietuvių sąmonėje, 2014 metais buvo atliktas kultūrinis / literatūrinis / psichologinis experi-

mentas. Jame dalyvavusių trijų kartų (sąlygiškai skirtingų kaip senelių, tėvų ir vaikų) atstovų (iš viso 120 respondentų) raštu pateikti atsakymai buvo susisteminti išsamioje tyrimo ataskaitoje, o atlikus jos duomenų aspektinį tyrimą, buvo parengtas mokslinis straipsnis apie *literatūros archeologijos* metodo galimybes šiuolaikinio ugdymo(si) procese (žr. V. Janušauskienė. „Literatūros archeologija: senovės baltų pasaulėjautos ir šiuolaikinių skaitytojų reakcijos rezonansai“, in: *Martynui Mažvydui atminti: raštijos raida ir XXI amžiaus iššūkiai*, V., 2014, p. 21–42). Tačiau akivaizdu, kad į surinktų duomenų bazę galima pažvelgti ir kitais aspektais (pvz., šiuolaikinio žmogaus santykio su dangaus kūnais raiškos) ir pabandyti atskleisti baltų / lietuvių mitinių ir religinių vaizdinių, susijusių su dangaus kūnais, ištakas.

Pakartotinai atvėrus penkis tyrimo metu užpildytų duomenų fondus – 1) vaikystės patirtys rytą, vakare, naktį; 2) dangaus šviesulius įvardijančių žodžių asociaciniai laukai; 3) literatūriniai rezonansai skaitant grožinės literatūros tekstus apie dangaus kūnus naktį ir dieną; 4) respondentų sukurti tekstai; 5) tiriamųjų nuomonės apie tyrimą – ir atlikus respondentų tekstų analizę, pradinę hipotezę, jog kai kuriuos šiuolaikinių žmonių vaizdinius apie dangaus kūnus galima laikyti pašamoniniais reliktais, pasitvirtino. Dabarties žmonės, pasak vienos respondentės, vis dar supasi tarp „tamsos ir šviesos“ – pagalvodami arba ne apie mąstymo priešpriešos polių kilmės ištakas, harmoningo pasaulio modelio ilgesio priežastis ir tokio pobūdžio tyrimų atvertis.

NIJOLĖ LAURINKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

SAULĖS VAIZDINYS IR JO KILMĖ

Būdingas Saulės mitinis vaizdinys lietuvių ir latvių tautosakoje – ratais važiuojanti Saulė. Baltai, kaip kad ir kitos Europos tautos, vaizduodami Saulės „keliones“, jos judėjimą Žemės atžvilgiu paros ciklo tėkmėje, turėjo būdingus Saulės kaip įsamenintos esybės, važiuojančios vežimu ar plaukiančios laivu, rytą ratais išriedančios į dangaus platybes, o vakare panyrančios į didžiųjų vandenų gelmes, vaizdinius. Tas ritmiškai pasikartojantis šių jos „kelionių“ ratas yra mūsų būties, kasdienio gyvenimo ritmas ir ciklas, įgijęs mitinę simboliką.

Pats mūsų žodis *saulė* yra indoeuropiečių kilmės. Jau indoeuropiečių protautėje pradėjo formotis ir šio dangaus kūno vaizdinys, susietas su mūsų tolimų protėvių archajiniu pasaulėvaizdžiu. *Saulės* seną kilmę rodo ne tik žodžio etimologija, bet ir jos įsivaizdavimą atspindinčių mitologinio pobūdžio analogijų ganėtinai platus tarptautinėje plotmėje paplitimo arealas. Į šią jau seniai pastebėtą aptariamo vaizdinio bendrystę įsiterpia baltai, svariai papildydami rekonstruojamos dangaus mitologijos bendrąjį vaizdą. Saulės ratų vaizdinio archajiškumą įrodo senovės indų *Rigvedos* tekstai, kurie, kaip žinoma, datuojami II–I tūkstantmečiu pr. Kr. Graikų saulės dievas Helijas

yra taip pat važiuojantis ratais. Germanų Saulės garbinimą patvirtina, be bronzinio archeologinio radinio – Trundholmo vežimo, ir piešiniai ant uolų. Tad Saulės ratuose vaizdinsys bei idėja yra paliudyti archajiškų Europos ikonografijos, taip pat žodinių tekstų duomenų. Ši idėja ir jos konkreti figūratyvinė raiška neaplenkė ir senovės baltų.

DAINIUS RAZAUSKAS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

DANGUS IR DIEVAS

1. Klausimas

Žodžio *dangus* etimologinė reikšmė ir dangaus kaip pasaulio dangčio, stogo, skliauto (kartais net apversto puodo) ar apdangalo įvaizdžiai teigia atitinkamą dangaus sampratą.

Žodžio *dievas*, sen. **deivas*, etimologinė reikšmė yra maždaug „dangiškoji šviesa“ ar „šviesus dangus“, o reitsykliais lie. *dievas* ir la. *dievs* tarmėse pavartojami ir tiesiog reikšme „dangus“. Tačiau pirminė šaknies **dei-* reikšmė yra „šviesti, spindėti“ (tos pat šaknies ir *diena* kaip „dangiškosios šviesos“ metas). Tad vėlgi turime „dangų“, tik jo samprata šiuo atveju skiriasi.

Taigi turime dvi dangaus sampratas, iš kurių vienos branduolinė reikšmė yra „dangtis, dengiantis skliautas“, o kitos – „šviesa“. Esminis klausimas: koks šių dviejų dangaus sampratų tarpusavio santykis?

2. Sprendimas

Šį klausimą išspręsti padeda kai kurie tautosakoje aptinkami mitinės kosmologijos vaizdiniai.

2.1. Žvaigždės – skylės danguje. Žvaigždės mįslėse prilyginamos dangaus langams, pavyzdžiui: *Pilnas stogas langelių, visi pro juos žiūri ir nieko nemato* = dangus ir žvaigždės. Tautosakos pateikėjai Rožei Sabaliauskienei „močiutė pasakojo, kad žvaigždės – dangaus langai“. Žvaigždės prilyginamos ir tiesiog skylėms, skylutėms danguje: *Juoda marškelė pilna skylių* = dangus ir žvaigždės. (Kitose mįslėse žvaigždės gretinamos su ražienos, rugienos skylutėmis žemėje: *Ne tiek danguj žvaigždžių, kiek ant žemės skylių; Kiek ant dangaus žvaigždelių, tiek ant žemės skylių* ir pan. Taip skylutės žemėje – ražiena – tarsi prilyginamos skylutėms danguje – žvaigždėms.)

Vadinasi, žvaigždžių šviesa suprantama kaip virš dangaus skliauto plytinčios šviesos pluošteliai. Savo ruožtu čia turime abi nagrinėjamas dangaus sampratas: dangus kaip dangtis, skliautas ir pro skylutes jame trykštanti dangiškoji šviesa, tiksliau – antdangiškoji šviesa, su kuria kaip tik ir tiktų sieti šaknies **dei-* žodį **deivas* > *dievas* (iš ryto tasai šviesą užstojantis dangaus sliautas tarsi nuslenka arba nuskaidrėja, ir stoja *diena*).

Jono Vaiškūno duomenimis, „apie Raseinius sakyta, kad žvaigždės atsiranda, kai *Dievas eina ir bado dangų šakę*“. Čia Dievas jau įsamenintas, tačiau lieka toje pačioje

savo vietoje – ant dangaus skliauto, kurio viršumi vaikšto. Nepaisant įsmeiginimo, jis kartu lyg ir tebėra pats šviesos šaltinis – nes tai Jo, Dievo, šviesa trykšta pasauliui pro danguje prabadytas skylutes.

2.2. Ž a i b a s – p l y š y s d a n g u j e. Žinoma mįslė: *Eina ožys rėkdamas, ragu dangų drėksdamas* = perkūnas ir žaibas. Vadinas, 1) girdimoji, akustinė perkūno apraiška – griaustinis palyginamas su ožio bliovimu (Perkūnas prilyginamas ožiui); 2) regimoji perkūno apraiška – žaibas vaizduojamas kaip pradrekstas, drykstelejės dangus.

Žaibas būdingai suprantamas kaip „prasiskyręs dangus“, antai Daivos Vaitkevičienės pateiktame pavyzdyje: *Kap griausmas buvo, ir žaibas, tai sako: Va, i razsiskiria dungus, tai žaibas – tai dungaus šviesa ragėc.*

Įvaizdis prigijęs ir lietuvių autorinėje poezijoje. Jonas Aistis: *Nusikvatojės žaibas skliautą skelia, / Akimirksniui prasiskiria plati naktis; Ir akimirksniui žaibas, perplėšęs naktį, / Ik akiračio viską gražiausiai parodys.* Bernardas Brazdžionis: *Ir žingsnių vėl klausai įpykusio perkūno, / Kai naktį perskelia žaibų žara šviesi.* Drauge čia aiškiai matome, kaip senieji mitiniai vaizdiniai persikelia į poeziją – visai taip pat, kaip senovės graikų poezijoje išlikę mus pasiekę senovės graikų mitologijos vaizdiniai.

2.3. P r a s i v ė r ė s d a n g u s. D. Vaitkevičienės žodžiais, lietuvių mitinėje tradicijoje „žaibas suprantamas kaip prasivėrusio dangaus šviesos blyksnis“, savo ruožtu „kaip ‘praskyrimo’ veiksmas traktuojama ir perkūnija, plg.: *Kap griausmas buvo, ir žaibas, tai sako: Va, i razsiskiria dungus, tai žaibas – tai dungaus šviesa regėc*“; be to, „dangaus prasiskyrimą (atsivėrimą) lydi tam tikras garsas – trinktelėjimas arba blumtelėjimas, plg.: *Ana aja undenia simt, sake, tik trinkteleja! Pasižiūri aukštyn – agi dungus atsivėrj.*

Čia ir lietuvių mitologinė saktė apie „atsidariusį dangų“:

Mano senelis važiavo pas mergeles ir sako, kad buvęs dangus atsidaręs. Sako, tokia nežemiška šviesa! Kad jis išsigandęs ir kepurę nusiėmęs. Sako, atsidarė – blūūūmt, taip kaip durys atsidarė. [...] Baisi šviesa tokia, labai graži! Paskui džynkt kaip durys užsidarė – ir daugiau nieko nebebuvo, ir nebematė daugiau nieko.

D. Vaitkevičienė pateikia ir su šiuo vaizdiniu susijusių sukrickščionintą saktę:

Pirmiau, pryš Kristaus atėjimą, visa mūsų žeme, visas ors buvo apsiausts vynu akmeniui. Tas akmū neleida nė numirusiems į dangų patekti. Kristus tan akmenį pirmiausia perskėlė į keturias dalis ir paskum su perkūnais suskaldė ir nuleida per sava galybę un žemes.

Akmeninis dangus čia atitinka pirmąją dangaus sampratą, būtent *dangų*, o tasai „dangus“, į kurį jis trukdė patekti mirusiesiems, – antrąją, būtent *dievą* arba tiesiog *Dievą*.

Atitinkami vaizdiniai iškyla ir latvių sakmėje, neturinčioje jokių krikščionybės pėdsakų:

Vienu rudenī bijis ļoti bargs laiks: gandrīz katru dienu bijis liels pērkons, kas rībinājīs un spēris kā pašā lielākajā vasaras pērkonā laikā. Bet vienu naktī laiks bijis vēl bargāks. Popužu muižā neviens nav domājis par gulēšanu: visi baidījušies un domājuši ka nupat būšot pasaules gals. Te uzreiz visas debesis nonākušas uz zemi un atvērušas visā plašumā. Bijis tik gaišs, ka nemaz acis pret gaišumu rādīt. Cits, kas skatījies tāpat ar vaļējām acīm, palicis akl. Citi atkal esot redzējuši, ka tonakt visi miroņi no kapiem pamodušas. Citi uzlidojuši augstu gaisā, bet citi pacēlušas un tad atkal nogrimuši atpakaļ. [Vienā rudenī buvo labai blogas oras: kone kasdien – bausis perkūnas, kuris griaudėjo ir trunkėsi taip, kaip per didžiausią vasaros perkūniją. Bet vieną naktį oras tapo dar baisesnis. Puopužų sodyboje niekas nė negalvojo apie miegą: visi buvo išsigandę ir manė, kad jau atėjo pasaulio pabaiga. Ir čia staiga visas dangus nusileido ant žemės ir atsivėrė visu platumu. Buvo taip šviesu, kad neįmanoma nė akių į šviesą atmerkti. Kas bandė žiūrėti atviromis akimis, apako. Kiti vis dėlto matė, kad tą naktį visi numirėliai kapuose nubudo. Vieni pakilo aukštai į orą, kiti pakilo ir paskui vėl prasmego atgal.]

Pirmasis dangus, būtent *dangus*, nuo perkūno „atsivėrė visu platumu“, ir kaip tik dėl to antrasis dangus, būtent *dievas*, nusileido ant žemės ir nutvieskė ją akinančia, visa persmelkiančia šviesa. Nuo jos, tarsi pasaulio pabaigoje, net „numirėliai kapuose nubudo“, prisikėlė ir ėmė kilti aukštyn, į tos šviesos šaltinį, esmiškai į *dievą*, arba pas *Dievą*. Tačiau kai kurie šio negailestingo nušvitimo išsigando, todėl vėl prasmego atgal, žemyn, į požemius. Čia ir pomirtinio teismo samprata, iškylanti iš paties mitinio pasaulėvaizdžio, iš kurio ji savaime galėjo rasti tiek baltų, tiek senovės Egipto bei Persijos religijose, tiek krikščionybėje.

Dar vienas atitinkamus „atsivėrusio dangaus“ vaizdinius rutuliojantys latvių pasakojimas:

Debessvārti atveroties parasti naktī. It kā zibens pāršķēlot debesis pušu, un tad parādoties apžilbinoši gaiša gaisma. Pēc acumirkļa debessvārti atkal aizveroties. Biežāki to redzot vienatā. [Dangaus vartai atsiveria paprastai naktį. Tarsi žaibas perskeltų dangų pusiau, ir tada pasirodo akinančiai šviesi šviesa. Po akimirkos dangaus vartai vėl užsiveria. Dažniausiai tai regima vienuoje.]

3. Išvada: kosmologinė Dievo samprata

Pirmiausia dera išskirti tris galimus požiūrius į Dievą ir atitinkamai tris skirtingas Dievo sampratas: kosmologinę, mitologinę ir dvasinę. Kosmologinė Dievo samprata nustato jo vietą ir apraiškas mitiniame pasaulėvaizdyje; mitologinė samprata įsmeina ir žiūri į Dievą kaip į mitinę būtybę, mitinį asmenį, priskirdama jam tam tikrus veiksmus ir įtraukdama jį į santykius su kitais mitiniais asmenimis (čia pirmiausia

prisimintume Dievą senelį ir pan.); savo ruožtu dvasinę Dievo sampratą iškelia bei pabrėžia tiesioginis religinis santykis ir patyrimas. Suprantama, kad tikrovėje visos trys sampratos dažniausiai yra sumišusios. Antai vaizdinyje apie Dievą, badantį šake skylutes žvaigždėms, sumišusios kosmologinė ir mitinė Dievo sampratos.

Kosmologinė Dievo samprata mena begalinės ryškios šviesos virš dangaus skliauto vaizdinį. Pažymėtina, jog mitologinio Dievo buveinė – irgi ant dangaus skliauto, kaip antai pasakoje apie ligi dangaus užaugusią pupą, kuria užlipęs ir pralindęs pro skylę danguje žmogus patenka į Dievo sodybą. Ant dangaus skliauto Dievas įsivaizduojamas ir kitose tradicijose, tarp jų ir krikščionybėje. Kartais pats dangaus skliautas gali būti laikomas Dievo sostu, kaip štai Izaijo pranašystėje (66.1), kur Jahvė prisipažįsta: „Dangus – mano sostas“. Tačiau visais atvejais dangus mena vienokį ar kitokį tvirtą pagrindą (plg. lo. *firmamentum*), o Dievas – beasmenę ar įsmeintą Šviesybę virš jo.

Iš minėtų pavyzdžių randasi ir papildoma išvada apie Dievo ir Perkūno tarpusavio santykį: Perkūnas iš esmės yra tas pats Dievas, arba Dievo apraiška, kai jis praplėšia dangaus skliautą ir nutvieskia žemę savo akinamu spindesiu. (Panaši į tą, kai jis prabada danguje skylutes, tik stipresnė.)

Iš pavyzdžių apie į „dangų“ kylančius mirusiuosius galima numanyti, kad ta pati antdangiškoji šviesos erdvė yra lietuvių dausos. Kaip Antano Vienažindžio eilutėje: *Toli mano tėvai – ant dangiško skliausmo!* Tokiu atveju velionio viltis patekti į dausas arba pas Dievą reikštų tą patį, tik pabrėžiant skirtingą Dievo sampratą.

4. Priedas: Metaforiška mitinių vaizdinių prigimtis

Pabrėžtina, kad mitologija kalba ne apie išorinį pasaulį, ne apie fizinius reiškinius, bet pasitelkia juos bei ryškiausias jų ypatybes kaip metaforas kalbėdama apie vidinį, psichinį, dvasinį pasaulį bei jo reiškinius. Todėl pastarojo šimtmečio kosmonautikos laimėjimai nė per nago juodymą nesumenkino mitinio pasaulėvaizdžio tyrimų reikšmės, o gal net juos netiesiogiai skatina.

ROKAS SINKEVIČIUS

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

MĖNULIO IR ŽVĖRIŲ RAGAI LAIKO TERMINIJOJE

Istorikas Teodoras Narbutas Užgavėnių šventę siejo su dievo Ragučio garbinimu (1835). Klausimas, iš kur paimtas toks pavadinimas, vertas dėmesio. *Lietuvių tautos istorijos* autoriaus pateiktame lietuviškų mėnesių pavadinimų sąrašė dar nėra „rago“ arba „ragučio“ pavadinimų. Jie pasirodo kiek vėliau Georgo Neselmano, Adalberto Becenbergerio, Felikso Kuršaičio, Viliaus Kalvaičio žodynuose ir *Aušros* kalendoriuje. Tikėtina, kad jie pasiskolinti iš vokiečių kalbos. Kalbininkas Verneris Kionigas (*Werner König*) prieš dvidešimt metų atsigrėžė į galimybę vok. *Hornung* kildinti tiesiog iš *Horn* 'ragas' ir sieti su laiku, kai taurieji elniai pradeda mesti ragus. Kita vertus, su

rago (ragučio) mėnesiu linkstama sieti kalendoriškai išskirtinį mėnulį, žymintį metų pradžios atskaitos tašką: „Kumeliuko, t. y., dievaičio Mėnulio, gimimas rago mėnesyje žymėjo ir naujo ūkio darbų sezono pradžią“ (P. Dundulienė). Pranešime analizuojama, kokias ragų metimo ir laiko kaitos sąsajas galima įžvelgti surinktoje kalbinėje ir tautosakinėje medžiagoje.

ELVYRA USAČIOVAITĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

DANGUS IR JO ŠVIESULIAI XIX A. LIETUVOS MITOLOGŲ DARBUOSE

XIX a., ypač jo pirmojoje pusėje, lietuvių mitologijos srityje dirbo ištisa plejada tyrėjų: Dionizas Poška, Simonas Stanevičius, Teodoras Narbutas, Simonas Daukantas, Mikalojus Akelaitis. Kai kurie iš jų, kaip Stanevičius ir Daukantas, buvo tikri ano meto mokslininkai – įgiję mokslo laipsnius universitete. Domėjimasi Lietuvos mitologija kaip tik ir lėmė Vilniaus universitetas, XIX pradžioje buvęs ne tik edukacinis centras, bet ir skleidęs Apšvietos idėjas. Jame atsirado liaudies švietimo kryptis, dėmesys į Lietuvos praeitį, papročius ir tautosaką.

Žemaitijos bajoras D. Poška (1757–1830) universitete nestudijavo, bet palaikė ryšius su jo profesoriais ir absolventais, buvo plačių interesų, domėjosi poetine kūryba, kalbotyra, rinko senienas, 1823 m. lenkų kalba parašė darbą *Apie senovės religines apeigas Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštystėse*. Jame pasaulio religijų kontekste nusakė saulės ir mėnulio kultinę reikšmę senovės Lietuvoje. Tai papildė gyvenamo meto liaudies tikėjimu apie rudenį išskrendančių paukščių sąsajas su žvaigždėmis. Lietuvos mitologiniuose tyrimuose pradėjo taikyti lyginamąjį metodą.

S. Stanevičius (1799–1848), poetas, filologijos specialistas, lenkiškai parašė veikalą *Lietuvių mitologijos, aprašytos Hartknocho, Strijkovskio, Lasickio veikaluose ir Širvydo, Ruigio ir Milkaus žodynuose, aiškinimas*, kuris liko neišspausdintas. Jame, remdamasis senais žodynais ir taikydamas filologinį tyrimo metodą, patikslina Jono Lasickio nurodytų teonimų (*Perkunos, Perkuna tete, Auska*) lietuviškas formas, nustato dievų funkcijas, aptaria pirmajam iš jų pateiktą maldele.

Garsus istorikas T. Narbutas (1784–1864) ikirikščiioniškai baltų religijos apžvalgai skyrė pirmąjį iš devynių savo lenkiškai parašytos *Lietuvių tautos istorijos* tomą. Apie dangaus šviesulius yra atskiras, ketvirtas pirmos dalies, skyrius. Čia personifikuoti santykiai tarp saulės, mėnulio ir žvaigždžių aiškinami pagal Liudviko Rėzos pateiktą liaudies dainų siužetus. Tačiau šiandien nustatyta, kad anaip tol ne visos Rėzos rinktinės dainos yra autentiškos – liaudiškos. Kiti su dangumi susiję dievai ir deivės atskleidžiami juos lyginant su antikos dievais. Antai Perkūnas, panašiai kaip Jupiteris, laikomas dangaus ir žemės valdovu, galingiausiu iš visų dievų. Prie didžiųjų dievų priklauso šviesos dievas Švaistikas, atitinkantis antikinį Febą, ir Sotvaras – saulės, ugnies,

šviesos ir gyvybės davėjas, pastebint, kad ugnies ir saulės garbinimas priklauso archajiškiausiai tikėjimų sluoksniui, kad jo kultas turi daug panašumų ir kitose tautose.

S. Daukantas (1793–1864), istorikas, švietėjas, vienintelis XIX a. pirmojoje pusėje apie senąją mitologiją rašęs ir skelbęs lietuviškai. Savita Perkūno interpretacija pateikta jo knygoje *Būdas senovės lietuvių – kalnėnų ir žemaičių*. Remdamasis Narbuto mintimi, kad Sotvaras reiškia pasaulį įkūrusią saulę, jos funkciją perkelia Perkūnui, išvesdamas teonimo prasmę iš slaviškos formos *Perun* ir aiškindamas, jog šis dievas, pasitelkęs šilumą, išperėjo pasaulį. Perkūną autorius suabsoliutina priskirdamas jam ne vien Sotvaro, bet ir daugelį kitų rašytiniuose šaltiniuose randamų prūsų ir lietuvių dievų vardų. Tuos Daukanto samprotavimus yra įvertinęs Norbertas Vėlius, pavadindamas juos *naivių etimologizavimu*. Ir tai – teisinga, tačiau Daukanto siekis padaryti lietuvių kalbą šaltinių senajai baltų religijai tirti tuo metu buvo pažangus, tik dar nebuvo išplėtoti jo metodai.

M. Akelaitis (1829–1887) – poetas, kalbininkas, sukilimų dalyvis. Jis pateikia komentarą lenkų istoriko, Vilniaus universiteto profesoriaus Joachimo Lelevelio sudarytam ir paskelbtam „Žemaičių ir lietuvių dievų sąrašui“, patikslindamas jų rašybą, pateikdamas pastabų, leidusių atmesti daug Lasickio paminėtų dievų, kurius į sąrašą įtraukė Lelevelis. Pavyzdžiui, *Menule*, sekant Narbutu, susietą su Laima, Akelaitis pataisė *Menulis*, kuris nieko bendra neturi su deive Laima. Nurodė, kad Perkūnas tyrėjų klaidingai laikomas aukščiausiuoju lietuvių dievu. Išlikusiose maldelėse (pateikia kelis jų variantus) Perkūnas vadinamas *dievaičiu*, o tai rodo jo pavaldumą Dievui. Komentuoja turimos maldelės žodžius *dievajti, nemuszk int namus, diewų melsiu, tawi paltį mesiu*. Šio kreipinio prasmę aiškina tuo, kad seniau kaimo trobose lašinius laikydavo sukabintus ant aukšto. Įtrenkus perkūnijai, pirmiausia užsidedavo ir įgriūdavo stogas, į ugnį įkrisdavo ir lašinių paltys. Tačiau mūsų tyrimas rodo, kad tai nėra teisinga interpretacija. Cituotą maldelės vietą reikia suprasti senųjų aukojimų kontekste.

JONAS VAIŠKŪNAS

Molėtų krašto muziejus

ŽIRGAS DANGUJE. MITINIO ŽIRGO VAIZDINIO ATSPINDŽIAI ŽVAIGŽDĖTAME DANGAUS SKLIAUTE

Pranešime aptariamos žirgo mitologemos sąsajos su žvaigždėtu dangumi, Algirdo Juliaus Greimo žodžiais tariant, žirgo mitologemos kosmografinis išraiškos planas arba kodas (žr. *Tautos atminties beiškant: apie dievus ir žmones*, V., 1990, p. 27, t. p. ir p. 126). Remiantis etnografinė, tautosakine, lingvistine ir istorinių šaltinių medžiaga apžvelgiamos mitinio žirgo vaizdinio galimos sąsajos su konkrečiomis žvaigždžių grupėmis, o per tai – su laiko skaičiavimo praktika bei kalendorinių švenčių tradicijomis.

Žvaigždynas, siejamas su žirgu, žinomas iš lietuviškos etnografinės medžiagos lietuviams, latviams ir gudams: lietuvių – *Žirgas, Arklys, Kibelka*, latvių – *Kumelš* (Žirgas), *Zirgs* (Arklys), gudu – *Konb* (*Žirgas*). Mažonoje Lietuvos paliudytas ir raitelio žvaigždynas – *Jojikėlis*, arba *Justandis*.

Su dangaus skliautu siejamo žirgo (ų) vaizdinys taip pat būdingas lietuvių ir latvių tautosakai. Latvių dainose žirgas tiesiog projektuojamas į dangaus skliautą: ties žirgo balnu Saulė šviečia, ties kamanomis Mėnulis teka, pavadėlių gale Auseklytis (Venera) ritinėjasi. Lietuvių tautosakoje su žirgo vaizdiniu netiesiogiai siejamas žvaigždžių spiečius Sietynas, vadinamas broleliu balnojančiu arba kinkančiu žirgą.

Remiantis rašytine etnografinė ir tautosakine medžiaga susekama žirgo vaizdinio projekciją į konkrečius žvaigždynus. Tokią prielaidą patvirtina ir pranešimo autoriaus atliktas tyrimas, rekonstruojant ant XVI a. apeiginio kaušo pavaizduotus unikalius dvylika ženklų kaip savitą senovės lietuvių Zodiaką (žr. J. Vaiškūnas. *Skaitant dangaus ženklus: lietuviško Zodiako pėdsakais*, V., 2012).

Turimos medžiagos analizė leidžia susekti dangaus žirgo vaizdinio projekcijas į konkrečias žvaigždėto dangaus skliauto sritis. Nustatyta, kad Žirgo vaizdinys buvo siejamas: 1) su poliarine dangaus skliauto sritimi ir Didžiųjų Grįžulo Ratų (*Ursa Major, UMa*) žvaigždynu; 2) su zodiakiniu Tauro (*Taurus, Tau*) žvaigždynu; 3) su zodiakiniu Vandenio (*Aquarius, Aqr*) žvaigždynu.

Pranešime taip pat paliečiamos Mėnulis ir Saulės sąsajos su dangaus žirgo(ų) vaizdiniu, trumpai apžvelgiama pati žirgo mitologema, aptariamoms jos kosmografinio kodo galimos kalendorinės-apeiginės išraiškos.

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

AMALAS KRINTA: DANGIŠKO MIDAUS MITO KRISLELIAI

Mitinio pasaulėvaizdžio šukių galime rasti daugelyje sakytinių tekstų, neišskiriant trumpųjų pasakymų ir frazeologizmų. Pranešimo atskaitos tašku pasirinktas pasakymas *amalas krinta* (*amaras krinta, amalą krečia, amalą meta*), apibūdinantis sudėtingą mitinį reiškinių, aprėpiančių daugialypius dangaus, oro, augalų, gyvūnų, žmonių ir dievų ryšius. Taip sakoma tada, kai žaibuoja be griausmo, o šio reiškinio pasekmė – iš dangaus ant žemės ir augalų krinantis saldus skystis. Tokį mitinį įsivaizdavimą regime XIX a. viduryje Ambraziejaus Kašarauskio surinktoje medžiagoje:

Amalas [sakoma] Varniuose, amaras Žarėnuose – krinta ant gyvulių, bičių ir visokių augalų. Kada kuriais nors metais jo yra gausiai, tuomet tikimasi gausiai medaus; dėl bičių yra labai naudingas, kadangi augalai prisigeria (įsiger, pritrauk) saldumo iš oro ir gausiai tiekia bitėms (Tautosakos darbai, t. III, 1937, p. 123–124).

Kita vertus, amalas gali būti ir pavojingas – užkritęs ant žolės ganykloje, jis susargdina gyvulius, o javuose ima rasti rūdžių (parazitinių javų grybų).

Krintantis amalas – saldus skystis turi ne vieną „mokslišką“ priežastį bei pavidalą; geriau ar blogiau, šie pavidalai žinomi ir liaudies tikėjimuose.

Dažniausia amalu vadinamas *lipčius*, tai yra augalų lapų išskiriamas saldus skystis, plg.: „Šįmet *krinta amalas* – liepų lapai saldi“ (LKŽ). Gamtininkai lipčiaus išsiskyrimo priežastimi laiko vasaros karščius: iš lapų saldūs lašai ima sunktis tuomet, kai saulėtą dieną augalas šaknimis traukia iš žemės daug vandens garuojančiam vandeniui papildyti; saulei nusileidus, vanduo ima tvenktis lapuose ir išsisunkia į jų paviršių. Lipčius būna ant daugelio medžių lapų: ąžuolų, liepų, klevų, gluosnių, drebulių, lazdynų, eglių, pušų ir kt., taip pat ant žolių lapų bei stiebų.

Kita saldžios rasos atmaina – zoologinė. *Amalu* vadinamas amarų (*Aphididae*) ir kai kurių kitų vabzdžių išskiriamas saldus skystis. Amarų pavadinimą greičiausiai reikėtų sieti su jų išskiriamu skysčiu ir kildinti iš to paties amalo-lipčiaus reikšminio lizdo.

Specifinė lipčiaus atmaina sietina su skalsiagrybiais. Šios atmainos nenurodo *Lietuvių kalbos žodyno* rengėjai, tačiau ji akivaizdi iš iliustracinio pavyzdžio: „Amaras krinta iš oro, iš debesų, *akuotai varpų suglinta*“ (LKŽ). Biologiniu požiūriu varpų akuotai suglinta dėl parazitinių javų grybų – skalsiagrybių (*Claviceps purpurea*) poveikio: javų žydėjimo metu skalsiagrybių sporos, įsitvirtinę ant varpų, taip paveikia augalus, kad išsiskiria saldžios sultys, viliojančios vabzdžius, platinančius skalsiagrybių sporas.

Galiausiai, *amalu* vadinamas ir visžalis parazitinis krūmas, augantis ant medžių šakų, *Viscum album*. Amalo uogos, kaip ir lipčius, yra *lipnios*. Ši bendra lipčiaus ir *Viscum album* ypatybė galėjo lemti ir pavadinimų bendrumą.

Tikėtina, kad amalu kadaise taip pat buvo vadinamas ir nektaras – žydinčių augalų išskiriamas saldus skystis vabzdžiams privilioti, iš kurio bitės daro medų. Nektaro lietuviško pavadinimo patikimo paliudijimo iš gyvosios kalbos, deja, neturime. Lietuviškoje raštijoje nektaras įvardijamas kaip *midutis*, *saldžioji rasa*, *bičių rasa*, *medaus rasa*. Simonas Daukantas *medaus rasa* vadina amarų-lipčių: „Nesgi vasarą iš medžių lapų kartais išsisunka amaras, kurį medaus rasa vadina“); *medaus rasa* čia gali būti verstinis terminas (plg. angl. *honeydew*, vok. *Honigtau*, lenk. *rosa miodowa*, rus. *медвяная роса*), kuriuo gamtamokslinėje plotmėje siekiama iš daugiareikšmės liaudiško *amalo* visumos išskirti ir įvardyti jo ypatingą rūšį – nektarą.

Indoeuropiečių lyginamosios mitologijos pavyzdžiai rodo, kad nektaras yra dangiškos kilmės produktas, be to, jis yra pagrindinis dangaus dievų maistas. Toks požiūris geriausiai žinomas iš graikų, žodį *nektaras* (*νεκταρ, néktar*) paskolinusių ne vienai Europos kalbai (pradedant nuo lotynų) ir šį saldų skystį laikiusių dievų gėrimu. Tačiau iš dangaus krintanti *medaus rasa* taip pat gerai žinoma ir skandinavų mitologijoje: ji varva iš dangaus nuo šventojo uosio Igdrasilio šakų; nukritusią į žemę rasą surenka bitės, o žmonės ją vadina medumi.

Skandinavų mitologija byloja ne tik apie medaus rasą, bet ir apie poezijos midų, pagamintą iš medaus ir Kvasiro – išmintingojo žmogaus, sukurto iš visų dievų seilių – kraujo. Poezijos midus, kurį Odinas iš nykštukų ir milžinų žemės parnešė į dangų, yra dangaus dievų asų ir dainių gėrimas, teikiantis įkvėpimą; tai graikiško *nektaro* skandinaviška atmaina.

Koks galėjo būti baltų dangaus dievų gėrimas, nėra žinoma. Tačiau lietuviškas pasakymas *amalas krinta* ir žodžio *amalas* reikšmės, nurodančios į saldų skystį bei medaus rasą, rodo jo ryšį su dangumi. Amalo orinė prigimtis ir kritimas iš dangaus atliepia indoeuropietišką pasakojimą apie dangaus dievų gėrimą ir iš dangaus krintančius jo lašus. Kadangi *amalas krinta* į žemę perkūnijos metu, tikėtina, kad dangiško medaus išteklių valdovu baltų mitologijoje buvo laikomas Perkūnas, o faktas, jog šis dievas yra glaudžiai susijęs su raugintais gėrimais (žr. D. Vaitkevičienė. *Ugnies metaforos*, V., 2001, p. 65), sustiprina mintį, jog baltų dievų šventasis gėrimas buvo midus.

JOLANTA ZABULYTĖ

Vilniaus dailės akademijos Kauno fakultetas

PAMINKLŲ PAUKŠČIAI IR ANGELAI: TRADICIJOS PĖDSAKAIS

Pranešimo tema kontekstiškai siejasi su dangaus tematika, nes paukščiai tradicinėse kultūrose suvokiami kaip tarpininkai tarp dangaus / Dievo ir žemės / žmogaus, o bažnyčių altoriuose populiarūs angelai krikščioniškoje ikonografijoje taip pat esti Dangaus atstovais ir pasiuntiniais, todėl neatsitiktinai mediniuose XIX a. ir XX a. pradžios kryžiuose paukščiai ir angelai vaizduojami „aukštai“ – kryžiaus viršutinėje dalyje.

Kadangi paukščių ir angelų vaizdavimas senuosiuose lietuvių mediniuose kryžiuose autorės jau buvo tyrinėtas, šiame pranešime trumpai bus primenami ankstesnio tyrimo teiginiai, pagrindinį dėmesį skiriant tradicijos tęstinumo ir jos kaitos sklaidai XX a. antrosios pusės–XXI a. įvairių medžiagų (mediniuose, metaliniuose, akmeniniuose ir betoniniuose) antkapiniuose paminkluose. Išryškinami ir regioniniai savitumai, tai yra kokie motyvai buvo populiarūs Žemaitijoje, Aukštaitijoje ir Dzūkijoje XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, taip pat jų bruožai šiuolaikiniuose skirtingų medžiagų ir tipų paminkluose.

**Lietuvių literatūros
ir tautosakos institutas**
www.liti.lt